

ANDRIJA KREŠIĆ
U SVOM I NAŠEM
VREMENU

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA
Beograd, 2018

ZA IZDAVAČA

Dr Goran Bašić

RECENZENTI

Dr Vladimir Milisavljević

Dr Predrag Milidrag

Dr Nonka Bogomilova

LEKTURA I KOREKTURA

Aleksandra Kosovac

GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Mr Miodrag Mitić

ŠTAMPA

RIC grafičkog inženjerstva
Tehnološko-metalurškog fakulteta

zbornici

ANDRIJA KREŠIĆ

U SVOM I NAŠEM VREMENU

Priredio

Božidar Jakšić

Institut društvenih nauka
Beograd, 2018

Političko društvo i politička mitologija: kako čitati Andriju Krešića u XXI veku¹

Sažetak

Anatomija „kulta ličnosti“ ukazuje na to da je za ovakav oblik političke anomalije potrebna kako pogodna, ne i nužno harizmatična, ličnost, tako i dobro organizovana centralizovana birokratija zasnovana na partijskoj (stranačkoj) privrženosti. Obeležje tako uspostavljene političke vlasti je strahovlada. Iskustvo opominje da se dekonstrukcija totalitarne personalizovane vlasti ne završava odstranjivanjem ličnosti koja je personifikuje, već da zahteva duboke političke i društvene reforme partokratske i birokratizovane države. Savremeni liberalizam je, težeći jeftinom egalitarizmu, doprineo populizmu koji je na račun demokratske volje slobodnih građana podstakao anarhično narodnjaštvo. Rezultat svega jeste to da su se širom sveta pojavili političari koji bi rado oko sebe izgradili atmosferu „kulta ličnosti“. Prepreka tome su vladavina prava, uspostavljene institucije, politički pluralizam iz kojeg proizilazi određena ravnoteža i preraspodela snaga. Tamo gde se ta ravnoteža naruši, stvoriće se uslovi za novog „harizmatičnog“ vođu.

Ključne reči: Andrija Krešić, kult ličnosti, partokratija, birokratija, populizam, liberalizam

55

zbornici

Blгодарим вам другови моји, на заједничкој патњи и вери и победи и молим вас да ми опростите што не могу с вама да делим власт као што сам делио борбу. Али песници су – противно од других људи – верни само у невољи, а напуштају оне којима је добро.

Ivo Andrić, Priča iz Japana

¹ Tekst je napisan tokom rada na projektu Instituta društvenih nauka „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“, ИИИ 47010.

Rukopis knjige *Političko društvo i politička mitologija. Prilog kritici „kulta ličnosti“* Andrija Krešić je napisao 1964. godine, ali je ovo štivo široj javnosti postalo dostupno tek četiri godine kasnije, kada ga je u ediciji „Zodijak“ objavila izdavačka kuća Vuk Karadžić. Knjiga je objavljena pod nazivom *Kritika kulta ličnosti*, odnosno štampana je pod podnaslovom pomenutog rukopisa. U godini „velikih protesta“ tokom koje su s različitih stanovišta, ali i iz različitih pobuda, preispitivani i liberalizam i marksizam objavljivanje Krešićevog rukopisa koji je četiri godine čamio u Institutu društvenih nauka, logično i savršeno se uklapalo u duh bunta i zahteva za političkim i društvenim promenama na Zapadu i na Istoku.

Četiri godine ranije prilike nisu išle u prilog Krešićevom rukopisu. Naime, recenzent Maks Baće rukopis nije preporučio za objavljivanje jer je smatrao da bi to politički bilo štetno, a da se sve, ili skoro sve, što je u njemu napisano moglo „reći u formi koja može politički proći, a teoretski izazvati interes i diskusije²“. Ovakav stav doprineo je tome da Krešićev tekst postane deo jugoslovenske političke mitologije, što svakako nije bila njegova zamisao i ambicija. Baće je nehotice, isključivo zbog opreza i straha od političkih posledica, a ne zbog nerazumevanja rukopisa – doprineo da ovaj Krešićev tekst postane jedan od simbola jugoslovenske blasfemije.

Nastojeći da odbrani dostojanstvo profesije Krešić je Baćeu uputio pismo u kojem ga je, bez reči optužbe i prebacivanja, upozorio na odgovornost koju je preuzeo pišući recenziju koju je pretpostavio struci i činjenicama. U Krešićevom i Baćeovom pristupu nije bilo lične netrpeljivosti već etički suprotstavljenih pozicija, jer – Krešić je živio i pisao u skladu sa svojim uverenjima, a Baće – u skladu s politički podobnim mišljenjem. Krug se zatvorio tek nakon četiri decenije kada Baće 2005. godine u knjizi *Apsurdi Karla Marksa* piše: „Trebalo je punih stotinu i pedeset godina da čovjek sa sigurnošću može ustvrditi kako u marksističkoj sintezi nema ni jedne teze koju znanost može prihvatiti ili je zdrav razum može razumjeti, ni jedne kojoj bi mogao odati priznanje i poštovanje. Sve su Marksove teze načinjene od poluistina, neistina i apsurdna. A njegove vizije i proro-

² Recenzija Maksa Baćea objavljena je u: *Humanizam i kritičko mišljenje. Tako je govorio Andrija Krešić*, priredio Božidar Jakšić, Službeni glasnik – Res publica, edicija „Svedoci epohe“, Beograd, 2010, str. 80–86.

čanstva budućnosti pokazale su se u životnoj praksi diljem svijeta kao neostvarive. U cijeloj ljudskoj povijesti teško je naći nekog tko je izazvao i prouzročio tolike tragedije divovskih razmjera, u kojima su stradale stotine milijuna ljudi, kao što je to učinio Karl Marks.”³

Za razliku od Bačea koji se pred kraj života priklonio prizemnom kleronacionalizmu i beskompromisno se obračunao sa ideologijom „od koje je živio“, Krešić u svojoj kritici kulta ličnosti nije bio kritičan prema Marks-u i marksizmu već prema Staljinu i njegovim apostolima kao oličenju vulgarizacije marksizma. U „apostole“ boljševičkog socijalizma Krešić je ubrajao i Nikitu Hruščova, Staljinovog nasljednika i glavnog kritičara „kulta ličnosti“, smatrajući da reforme koje je sproveo unutar partije i državnog aparata nisu suštinske i da je duh kulta ličnosti preobličio u monopartijsku komunističku birokratiju koja raspolaže sa apsolutnom moći u upravljanju političkim i ekonomskim sistemom. Vrh tako organizovane politokratije raspolažao je moći kakvu su imali apsolutni monarsi.

II

Za Krešića je nepovoljna recenzija bila znak da Institut društvenih nauka u kojem je od 1961. godine rukovodio Odeljenjem za filozofiju za njega više nije povoljna radna sredina. Početkom sedme decenije Institut je bio pod snažnim ideološkim i političkim uticajem i naoko nesmetano istraživanje društvenih pojava nije značilo i slobodno saopštavanje rezultata. U Krešićevim sećanjima Institut je opisan kao „neka vrsta lijeve, crvene akademije, nasuprot zvaničnoj akademiji nauka u Beogradu (SANU), da bude alternativa Univerzitetu i da bude stjecište lijeve marksističke misli. Ideja je bila da Institut bude dominantan ideološki centar, da dominira ideologijom.“⁴

U kontekstu „hapšenja“ Krešićevog rukopisa, a ne i autora, kako je to duhovito prokomentarisao Nabojša Popov⁵ – trebalo bi imati u vidu i to da su se prve godine rada Instituta poklapale s nastojanjem jugoslovenskih komunista da obnove zvanične državne i

³ <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20030927/sdmagazin02.asp>

⁴ Videti u Jakšić, pr., *Ibid.*, str. 70.

⁵ Reč na promociji knjige *Humanizam i kritičko mišljenje* 16. aprila 2010. godine u redakciji lista *Republika* (<http://www.republika.co.rs/476-477/31.html>; poslednji pristup 3. januara 2018. u 20:10 sati).

partijske veze sa Sovjetskim savezom, ali i da se na „zapadu“ izgradi ugled socijalističke države u kojoj se poštuju prava čoveka i sloboda mišljenja. Ni jedno, ni drugo nije bilo lako ostvariti zbog suštinskog nepoverenja koje su i Sovjeti i zapadni liberali imali prema jugoslovenskom socijalističkom projektu. Andrija Krešić nije bio jedini intelektualac koji je razumeo tadašnje političke prilike i kojem je bilo jasno da se u ideološkom žrvnju prvo melju „nepravoverni“, ali je bio među retkim koji se nisu libili da preuzmu moralnu i profesionalnu odgovornost i da javno govore i pišu ni o čemu drugom do o činjenicama. Jugoslovenskoj intelektualnoj eliti je preko degradacije Milovana Đilasa jasno poručeno šta ih očekuje ukoliko se odvaže na „nepoželjnu“ kritiku. Podsetimo da je u jugoslovenskoj komunističkoj hijerarhiji Đilas zauzimao visoko mesto, ali ga to nije spasilo od partijske odmazde zbog toga što je kritikovao suprotstavljenost komunističkih ideala i komunističke stvarnosti. Nakon Šestog kongresa KPJ Đilas nije prepoznao granicu kritike koju su birokratizovani sistem i „vođa“ revolucije bili spremni da podnesu⁶.

U memoarima *Korijen, stablo, pavetina* Gojko Nikoliš jasno ukazuje na to da je neposredno po okončanju Drugog svetskog rata uspostavljena snažna vertikalno ustrojena partijska vlast koja je delovala autonomno, paralelno sa državom. Takvoj vlasti misleći ljudi, nezavisni intelektualci, skloni preispitivanju stvarnosti i spremni za suštinsku, a ne samo na „konstruktivnu“ kritiku bili su kamen o vratu kojeg se što pre trebalo rešiti (Nikoliš: 1981; 645). Partokratski ustrojena država i zastrašeni intelektualci jesu prirodni habitus za uspostavljanje diktature u kojoj se nekolicina, a najčešće jedan izdvajaju u upravljanju državom i društvom. Političke sisteme u kojem je neprikosnoven jedan (kult ličnosti) karakterišu snažane partijske nomenklature i slabe institucije. Autoritarni vođa, diktator, hazjajin – autoritet crpi iz snage partije i vaninstitucionalnih poluga vlasti, a ne iz ličnog autoriteta i sposobnosti. Harizma je poželjna, ali ne i nužan uslov diktatorske vlasti.

Verujući da je autoritet nepogrešivog vođe neodrživ, Krešić je govorio: „šta znači jedan Aleksandar Makedonski prema Aristotelu, šta znači Napoleon prema Hegelu, a u Francuskoj komunistički

⁶ Zalaganje za socijalističku demokratiju značilo je temeljno preispitivanje sistema, prvo sovjetskog, potom i jugoslovenskog, što Đilas i čini podvrgavajući kritici birokratiju, partijsku državu i odsustvo slobode mišljenja (Stanić: 2014; 245).

vođa Torez prema Lefevru...” (Jakšić; 2010; 101). Slično je mislio i Maks Veber (Max Weber): „Političar mora praviti kompromise, a učenjak ih ne sme prikrivati” (Maier, Rausch & Denzer: 1998; 309). U stvarnosti relacije u političkom i naučnom delovanju su sasvim drugačije, jer *svi* političari nužno prave kompromise, a samo *pojedini* naučnici su spremni da brane istinu i odvajaju naučno od profanog. Međutim, odnos nauke i politike nije uvek jasno razgraničen jer nauka nastoji da sofisticira politiku, da je etički i hermeneutički utemelji, dok politika različitim metodama ideologizira nauku i iz nje eufemizimima crpi opravdanje za praktično delovanje i ostvarivanje ciljeva. Filozofija (nauka) u tako postavljenim odnosima često je „sluškinja” politike, a jeretičko je mišljenje u naučnom delu, kulturi, umetničkom stvaralaštvu značilo duhovni, profesionalni, a često i fizički ostrakizam.

Analizirajući anatomiju sovjetske vlasti, Krešić se tiho i bez reči direktne kritike suprotstavio diktatorskoj vlasti kao takvoj. Shvativši da totalitarni režim zadire u sve društvene, a dobrim delom i u lične planove, Krešić u *Političkom društvu i političkoj mitologiji* razobličava prirodu autoritarne vlasti ustrojene na partijskoj poslušnosti i podobnosti, strahu i opštem nepoverenju i nesigurnosti. „Kult ličnosti”, koji je obeležio Staljinov tip totalitarizma, kontinuitet je boljševičke izvitoperenosti marksističke ideologije. Počeo je s tokom ranog doba revolucije, a nastavio se i nakon „hajzjainove” smrti s Hruščovljevom politikom koja se u metodama učvršćivanja i organizacije vlasti po malo čemu razlikovala od Staljina kojeg je u javnosti beskompromisno kritikovao. Krešić piše: „Boljševički socijalizam nije uopšte socijalizam...”; „Hruščovljeva reforma nije popravak stanja koje nije socijalističko, nego samo uklanjanje žestoke Staljinove diktature koja je napunila sibirske logore komunistima i ostalima koji se nisu sa njim slagali. Da to i nije neka forma koja znači bitnu promenu. Ostao je monopol vlasti jedne partije, komunističke, monopartijski sistem. To sam nazvao politokratijom. To je nova klasa koja drži ekonomsku i političku moć u zemlji i koja je hijerarhijski organizovana. Moć je raspodeljena tako da vrh politokratije ima apsolutnu moć. To je takoreći nekadašnja apsolutna monarhija”.⁷

⁷ Krešić o suštini kritike kulta ličnosti u knjizi *Političko društvo i politička mitologija* (Jakšić, 2010; 70).

U isto vreme Hana Arent (Hannah Arendt) zaključuje slično: „Ranije sam pomenula proces detotalitarizacije koji je usledio posle Staljinove smrti. Ja 1958. još nisam bila sigurna da to otkravljanje predstavlja nešto više od predaha, neku hitnu meru zbog krize naslednika...” ili... „Bez sumnje, metodi koje su koristili novi vladaoци posle Staljinove smrti još uvek su u stopu sledili obrazac koji je ustanovio Staljin posle Lenjinove smrti...” (Arent: 1998; xxxvii).

Krešićeva kritika boljševičke organizacije države i partije kao avangarde nije značila i gubitak vere u komunizam kao praktično delanje, kao proces promene, humanizacije sveta. Praktički humanizam je Krešić poistovećivao s komunizmom, onakvim kakvim ga je Marks zagovarao u ranim, pretežno filozofskim radovima. Ovakvim shvatanjima Krešić je postao blizak „praksisovcima” koji su, kritikovali vulgarni dijalektički i istorijski materijalizam, birokratizam i totalitarizam, a zagovarali „nedogmatski”, stvaralački marksizam. Vrednosni osnov praktičkog humanizma Krešić nalazi u činjenju dobra. Dobročinitelja jasno izdvaja izvan svake ideologije i dogme jer čoveka samo praktični humanizam čini čovekom. Za njega nema razlike između zločina počinjenih u gulazima ili pogroma „bartolomejske noći” i stradanja Vandejaca. Čovečanstvo teži humanitetu tako što osporava zlo, što se bori protiv zla i krajnji cilj je da se od čovečanstva *po sebi* dosegne čovečanstvo *za sebe*.

III

Šta Andriju Krešića čini savremenim i interesantnim pola veka nakon što je napisao kritiku kulta ličnosti? Sa istorijske scene je nestala socijalistička država, marksizam se, uprkos tome što je značajna i celovita socijalna teorija, najčešće proučava kao istorijska „pošast”, a trijumf liberalne ideologije u globalnom društvu je apostrofirao privatnu svojinu kao najznačajniju vrednost u svetom trojstvu koji čine još sloboda i jednakost. Priroda levice, kojoj je Krešić iskreno pripadao, takođe se izmenila, jer je većina savremenih političkih stranaka leve provenijencije odustala od autentičnih zahteva „tradicionalne” levice za pravima radnika – sigurnost posla i dostojanstven život na osnovu rada. Prihvatajući konzervativne stavove levica je na kraju XX i na početku XXI veka, iako pokazuje znake revitalizacije autentičnih socijalističkih vrednosti, pomerajući težište sa

„welfare“ na „workfare“ – odustala od države blagostanja i izmenila odnos prema socijalnoj pravdi u čijem središtu interesovanja i delovanja više nisu siromaštvo i nejednakost.

U takvim uslovima praktički humanizam, koji je Krešić živeo, od *humaniteta* je jednako daleko koliko i u vremenu boljševičke diktature, a čovečanstvo je prinuđeno da se brani od zla u ljudima i društvu kao i mnogo puta u prošlosti. Na kraju XX veka postalo je jasno da su Staljin i njemu slični socijalistički lideri omogućili urušavanje, ne samo tekovina pre svega Oktobarske revolucije, nego i njenih vrednosti. I to je njihov najveći greh – personalizujući revoluciju i vulgarizujući njene ciljeve Staljin i sledbenici su uništili njen internacionalni, pa i univerzalni karakter.

Vrednosti koje je Krešić zagovarao i principi na čijim osnovama ih je branio i kritikovao odstupanje od njih, u savremenom dobu su obesmišljeni. Socijalna pravda i sloboda su, u uslovima demontiranja socijalne države i sve veće potčinjenosti ljudi stubovima kapitalizma, izgubile snagu realnih društvenih uporišta. Realnost je uspostavljanje novog sistema vrednosti, koji se u biti ne razlikuje od sistema vrednosti koji je pre skoro sto godina, pored ostalog, pogodio i uspostavljanju socijalnog i političkog okruženja za diktatorske režime zasnovane na jakim pojedincima i još snažnijim birokratizovanim partijskim sistemima. Od pojave „kulta ličnosti“ staljinističkog tipa, koji je Krešić kritički razotkrio pre pola veka, u savremenom dobu brane nas tekovine izvornog liberalizma: vladavina prava, pravna država i zaštita prava čoveka. Prikrivenu ekonomsku moć savremene oligarhije i ekspanziju nesputanog, nekontrolisanog kapitalizma još uvek ograničavaju zakoni i institucije izgrađeni na vrednostima koje je u savremenu demokratiju utemeljio rani liberalizam. Te institucije poreklo vode iz vremena kada je kapitalizam imao svežinu i etiku društvenog progressa, odnosno kada je rušeći *ancien régime* osvajao slobodu za sve. Velike revolucije su rušile apsolutne monarhije zasnovane na principu neprikosnovene volje jednoga ili nekolicine, što ih i danas čini idejnim izvorima vladavine jednog u demokratiji (kult ličnosti), i uspostavljale su sisteme inspirisane pravdom, slobodom i jednakosti. Širenje biračkog prava, podela i kontrola vlasti, sloboda misli, nezavisno sudstvo u liberalnoj demokratiji bili su, a u velikoj meri su i danas, garancije slobode i sigurnosti.

Kada se od ovih vrednosti odstupalo, kada su one bile podređivane prikrivenim interesima, valjalo je institucije zameniti autoritetom neprikosnovenog, nepogrešivog vođe. Hitler, Musolini, Staljin, Mao Ce-tung (Mao Zedong) i njihovi potonji i savremenici „plagijatori“ širom sveta, posledice su kriza demokratija u kojima su osnovne vrednosti zamenjene strahom, jeftinim populizmom i političkom demagogijom. Pojava neprikosnovenog vođe posledica je socijalnih i političkih okolnosti, a ne njegovih izuzetnih sposobnosti. Podsetimo se, jačanju Hitlerovog i Musolinijevog kulta doprineli su i idejno istrošeni politički neistomišljenici, ali i povoljne okolnosti, poput slabljenja „velike depresije“, za šta oni nisu imali nikakvih zasluga. Na primeru staljinizma Krešić je to objasnio lažnom slikom kulta ličnosti, naime: „Realni odnos između jednog kulta i njegove socijalne osnove (razloga) pojavljuje se ideolozima u izvrntom vidu: stvarni razlog kao posledica, a posledica kao razlog. Stoga se kritički ideolozi toliko trude da svoju društvenu stvarnost poprave tako što će najpre likvidirati ideološku emanaciju te stvarnosti, t.j. kult Staljinove ličnosti. Staljin i neki vrhunski staljinisti optuženi su kao začetnici kulta vođe u ličnosti Staljina, a ovaj kult je dalje izazvao, kao svoje posledice, sasvim opipljive deformacije u sovjetskoj praksi. Kritičko razmatranje na osnovu početne razmijene razloga i posledice izgleda dalje sebi logično: smrću pogrešno obožavanog vođe nestaje primarni činilac takvog kulta vođe i pojavljuju se realne mogućnosti za likvidaciju društvenih posledica obožavanja“ (Krešić: 1968; 78–79).

Svrgavanje neprikosnovenog vođe, ne znači i to da s političke scene nestaju metode personalizovane vlasti. Naprotiv, najčešće je to prilika da se odgovornost za negativne posledice personalizovane vladavine „sahrani sa potrošenim vođom“. Hruščov je istovremeno žestoko kritikovao „kult Staljinove ličnosti“ i jačao sopstvenu poziciju na unutrašnjem i spoljopolitičkom planu – iz partije su isključeni heroji Oktobarske revolucije Molotov, Žukov, Maljenkov i Kaganovič i pokrenuta je, na kraju se ispostavilo neuspešna, politička akcija među socijalističkim zemljama da prihvate Sovjetski savez kao komunističku avangardu (Mandić, 2017; 38). „Staljinizam“ nije nestao sa Staljinom jer je birokratizovana partijska struktura nastavila istim metodama da sprovodi stare ili deli-

mično izmenjene političke ciljeve. Situacije, da se svi gresi pripišu diktatoru i njegovim najbližim saradnicima, tokom istorije bile su česte⁸: u zavetrini njihovih kazni zaštićena ostaje većina saradnika i aparatčika, a još je važnije to što se poluge autoritarne vlasti, uprkos političkim i ekonomskim reformama, ne demontiraju do kraja. Izbegavanje da se do kraja preispitaju i atomiziraju uzroci i posledice totalitarne vlasti, osim toga što doprinosi latentnom održanju autoritarnog duha, omogućava da se kritika preusmeri na širi socijalni kontekst. Kult ličnosti Josifa Visarionoviča Džugašvilija (Иосиф Виссарионович Джугашвили) je preispitivan u odnosu na ideju socijalizma koja je u kontekstu njegove surove vladavine izgubila smisao. Socijalizam je stigmatizovan kao „monstruozna mašina za gušenje ličnih sloboda i individualnosti čoveka“⁹, čime je utrt put za prenatraglašeno hvaljenu ulogu liberalne ideologije i prakse. Olako se prenebreglo to da je liberalni konzervativizam pogodio „harizmatičnim vođama“ koje su žezlom udarali jednakom žestinom kao „hajzjain“ sa Istoka.

Savet Evrope i Evropski parlament su od 1996. godine doneli nekoliko dokumenata u kojima direktno podstiču države i međunarodnu zajednicu da razvijaju odgovarajuće mere i aktivnosti za prevazilaženje posledica totalitarnih režima¹⁰. Bez ikakve namere da osporim važnost ovih dokumenata, ukazaću na protivrečnosti savremenog doba u kojima se (ne)primenjuju i postaviti dva pitanja: prvo, šta to liberalizam čini totalitarnim i drugo, zašto se poistovećuju nacizam i komunizam u tim dokumentima. Iako savremeni globalni kapitalizam ne poseže za gulazima i logorima kao polugama vlasti, po mnogo čemu jeste totalitaran.

⁸ Streljanje Nikolaja Čaušeskua ili ostarkizam Slobodana Miloševića, koji nije izgradio „kult ličnosti“, ali jeste bio autoritarni vođa, nekoliko decenija kasnije bile su prilike da im se pripiše sva odgovornost za loše političke odluke i vođstvo.

⁹ Videti: Zagorka Golubović, *Socijalizam i humanizam*, <https://www.marxists.org/srps/hrva/subject/praxis/soc-hum.htm>

¹⁰ Rezolucija Saveta Evrope 1096 o merama za demontiranje nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema (1996); Rezolucija Saveta Evrope 1481 o potrebama za međunarodnom osudom zločina totalitarnih komunističkih režima (2006); Deklaracija Evropskog parlamenta o proglašenju 23. avgusta za Evropski dan sećanja na žrtve staljinizma i nacizma (2008); Rezolucija Evropskog parlamenta o Evropskoj savesti i totalitarizmu (2009).

Prvo što ga čini totalitarnim jeste to što ne nudi alternativu, šta više, druge mogućnosti se i ne razmatraju jer je liberalna država jedini referentni okvir u kojem je budućnost moguća. Slom „komunizma“ je značio osvajanje građanskih sloboda i priznavanje ljudskih prava, ali i ubrzanu političku liberalizaciju i sužavanje ekonomske uloge države. Međutim, „odozgo“, „čvrstom rukom“ preduzete reforme u raširena korupcija i ukupna politička kultura u kojoj neprikosnoveni vođa „po pravilu“ ima značajnu ulogu, bile su prepreka ne samo ekonomskim, već ukupnim kulturnim i demokratskim reformama¹¹ Liberali su na totalitarno nasleđe postkomunističkih država odgovorili „tvrdim“ ekonomskim reformama, što u velikom broju slučajeva nije bilo efikasno. Milton Fridman, koji je smatrao da je privatizacija *sine qua non* rešavanja svih problema postkomunističkih država, u knjizi *Kapitalizam i sloboda* ukazuje na to da za ukupne reforme vladavina prava ima ogromnu ulogu.

Dakle, savremeni liberalizam s jedne strane ostaje dosledan izvornim korenima – veri u dostojanstvo pojedinca i njegovu slobodu da bira među različitim mogućnostima, a s druge strane – ta sloboda je moguća samo u granicama liberalne države. Takav pristup u savremeni liberalizam unosi totalitarni duh. Izbor sužen u ideološki određene granice poništava veru u slobodu izbora, zadire u ličnu slobodu, jer u ljudima (kroz ideološki zasnovano obrazovanje, kulturu, medije i sl.) guši veru da ličnim izborom mogu da doprinesu društvenim promenama kao opštem dobru. Kako doprineti dobru svih ukoliko za sopstvenom srećom tragamo samo na dobro utabanoj stazi s koje nije poželjno skretanje?

Drugo, savremeni liberalni kapitalizam, doduše mnogo suprotnije nego što je to činila komunistička ideologija, narušava dostojanstvo ličnosti i ideal pravičnosti – i to ga čini neodrživim. Toma Piketi (Thomas Piketty) ukazuje na to da je nejednakost u kapitalizmu njegovo suštinsko obeležje. Među savremenim levičarima Piketi je stekao ugled stavom da se kapital brže uvećava od stope rasta ekonomije, što bogatije čini još bogatijim i doprinosi povećanju ukupne nejednakosti (Piketi: 2015; 499). Ovaj stav, ra-

¹¹ Videti: Frensis Fukujama, *Građenje države*, Filip Višnjić, Beograd, 2007.

zvijen i empirijski i statistički odbranjen u obimnoj studiji *Kapital u XXI veku*, podrio je poluistinu da kapitalizam doprinosi smanjenju nejednakosti¹², odnosno dokazao je suprotno – da kapitalizam proizvodi nejednakosti i da na čoveka gleda isključivo kao na sredstvo za uvećanje profita. Iz takvih odnosa proizilazi suštinska društvena nejednakost čije posledice su ugrožavanje lične slobode i dostojanstva. Dostojanstvo podrazumeva priznanje i uvažavanje njegove individualnosti i posebnosti, ali i priznavanje njegove društvenosti, odnosno priznavanje identiteta grupa kojima čovek pripada (rasa, nacija, religija, pol, seksualnost). Savremeni liberalizam se uprkos tome što počiva na individualizmu kao društvenoj vrednosti i što ima zasluge za preispitivanje priznavanja kolektivnih identiteta i na njima zasnovanih prava ljudi, ogrešio o čoveka i pravičnost i to ne zbog zanemarivanja apstraktnog egalitarnog poimanja jednakosti, već zbog neokolonijalnog duha koji se kroz ekonomiju, trgovinu i finasijski kapital oblikuje u upravljanju i kontroli država i pojedinaca.

Treće, savremeni liberalizam je težeći jeftinom egalitarizmu doprineo populizmu koji je na račun demokratske volje slobodnih građana, podstakao anarhično narodnjaštvo. Rezultat svega je to da su se širom sveta pojavili političari koji bi rado oko sebe izgradili atmosferu „kulta ličnosti“. Prepreka tome su, kako je pomenuto, institucije i politički pluralizam iz kojeg proizilazi određena ravnoteža i preraspodela snaga. Tamo gde se ta ravnoteža naruši stvorile se uslovi za novog „harizmatičnog“ vođu.

Kritikujući liberalni kapitalizam trebalo bi da imamo u vidu i to da je konzervativizam kroz nacionalizam i kolektivizam osujetio liberalizam da dosledno razvije ideje sa svojih izvorišta. I liberalizam su gušili, a to čine još uvek, „mangupi u njegovim redovima“. Izdavanjem svojine kao vrednosti koja je za debljinu vlasi važnija u odno-

¹² Mnogi liberali sa arogancijom odgovaraju kritičarima da je upravo tržišno zasnovana ekonomija od industrijske revolucije do danas doprinela da se procenat siromaštva smanji sa 85% na 10% – ili da je nakon Drugog svetskog rata siromaštvo u SAD skoro iskorenjeno. Piketi ukazuje na to da osamdeset pet najbogatijih ljudi na svetu poseduju istu količinu dobara koliko i tri i po milijarde najsiromašnijih, te da bi uzroke rasta životnog standarda u SAD trebalo tražiti u poreskoj politici nakon Velike depresije i posledica nakon Drugog svetskog rata koje su uslovile da zarade budu ujednačenije. (Videti: <https://bib.irb.hr/datoteka/705723.Kapitalizam.pdf>).

su na slobodu i jednakost, liberalizam je odškrinuo vrata totalitar-nom duhu.

Drugo pitanje, kojem želim da posvetim nekoliko reči, jeste to da se u savremenoj literaturi nacizam i fašizam poistovećuju. Iako rasprava na ovu temu, kao i na prethodno pitanje, zaslužuje posebnu studiju na ovom mestu bi trebalo pomenuti da u ideji da se osu-de svi zločini totalitarnih vlasti nema ničeg spornog, ali sporno jeste to što u izvornom marksizmu, nema ideja koje zagovaraju zločin, čega u nacističkoj ideologiji ima, a to nije jasno izrečeno. Vulgariza-cija marksizma, i sve loše i sve dobro što je nastalo u tom procesu nakon Oktobarske revolucije, nije predmet humanističkog progresa koji, pre svega, sadrži izvorna marksistička filozofija. Napisane su police knjiga o vrednostima i slabostima marksizma i društvenim i političkim okolnostima zbog kojih je ova velika filozofska, socijalna i ekonomska teorija postala ishodište za totalitarne režime. Ali hu-manistički osnovi izvorne marksističke filozofije se ne mogu poisto-vetiti s praksom totalitarne komunističke države. Ako u izvornom marksizmu ima totalitarizma on je usmeren prema institutu privat-ne svojine (prema kojoj svojini marksizam jeste isključiv), ali u uslovi-ma u kojima je „sloboda pojedinca uslov slobode za sve“. U toj isho-dišnoj tački se liberalizam i marksizam ne razlikuju, osim u onom suptilnom akcetovanju: za liberala – privatna svojina je pokretač svakog porogresa, a za marksistu – sloboda je osnova i zamajac prosperiteta. Zbog toga pomenuti dokumenti, uz sve dobre name-re koje sadrže, mogu pokrenuti sumnju, da iz nekog razloga, ne od-vajaju uzrok od posledice.

IV

U Krešićevoj kritici Staljinove diktature i stavu da će „staljini-zam“ opstati i posle Staljina nema originalnosti, ali ono što njega izdvaja od mnoštva oportunistu u nauci, jeste činjenje. Unutrašnja sloboda i dostojanstvo Krešića suprotstavljaju „ketmanskome duhu“ i izdižu ga iznad „ketmanskog“ duha epohe. Filozofiju takije, koju održava strah i koristoljublje – slobodan i pravičan duh ne prihvata. U socijalizmu, kojem je Krešić ideološki pripadao, ali i u svakom dru-gom socijalnom sistemu, osnovna dužnost slobodnog duha jeste da se suprotstavi dehumanizaciji i depersonalizaciji čemu su veliki si-stemi, bez obzira na humanističke ideje na kojima su zasnovani, podložni. Sloboda je habitus u kojem se ove vrednosti brane, a

upravo je sloboda vrednost izložena iskušenjima i napadima ideologija i politika.

Poljski književnik Česlav Miloš u *Zarobljenom umu* razotkriva duh „samoobmane“ intelektualaca koji su se konformistički odrekli slobode: „Položaj pisca u narodnim demokratijama veoma je dobar. Pisac može tamo da se posveti isključivo književnom radu, koji mu donosi prihode u najmanju ruku jednake platama najviših funkcionera. Ipak, cena koju mora da plati za život oslobođen materijalnih briga, po mom mišljenju, suviše je visoka. Govoreći to, bojim se da mogu da predstavim sebe u suviše laskavom svetlu, kao čoveka koji donosi odluke isključivo iz mržnje prema tiraniji. U stvari, mislim da su motivi ljudskog delanja komplikovani i ne mogu se svesti na jedan motiv. Bio sam sklon da zatvaram oči na mnoge odvratne činjenice, samo da bi mi dozvolili da se na miru bavim metrikom stiha i prevodim Šekspira. Sve što mogu da učinim jeste da konstatujem da sam otišao.“ (Miloš: 2006; 8). Ketmanovski duh u naučnoj zajednici u socijalističkoj Jugoslaviji opisuje Milan Brdar: „Istovremeno, naučni instituti su bili azili za kritičku inteligenciju, na osnovu prećutnog sporazuma: mi vas finansiramo i ostavljamo u stvaralačkoj slobodi, a vi za uzvrat, nemojte mnogo da ‘talasate’, odnosno da provocirate vlast ‘nekonstruktivnom kritikom’. Na osnovu toga, onaj ko je hteo zaista da se bavi naukom, nije imao nikakvih prepreka da svoje planove i realizuje. Naravno, kretanje u marksističkim okvirima se podrazumevalo kao jedino ograničenje. A ono, kako se kasnije ispostavilo, nije bilo malo, naprotiv.“ (Brdar: 2017; 24).

Krešić je bio upravnik Odeljenja za filozofiju Instituta društvenih nauka. Osim toga, na osnovu stečenih zasluga, imao je više prilika od drugih da zauzme poziciju mislioca koji partijsko rukovodstvo napaja idejama, ali nije odabrao taj put. Osećaj za realnost, odgovornost prema pozivu filozofa u čijoj srži je istina i uvažavanje drugog kao sebi ravnog, pre nego puka potreba za kritikom stvarnosti, izdvojili su Krešića iz mase jugoslovenskih intelektualaca koji su umesto života prihvatili pozornicu na kojoj su svi glumili. Prihvatajući duh ketmana osećali su se moralno čistim, jer sofisticiranoj sili nove dogme nisu se mogli suprotstaviti bez posledica, i to je bilo dovoljno da ih niko ne prezire i ne osuđuje. Naprotiv, osuđivani su i stigmatizovani oni koji masku nisu hteli da nose. Mnogi će reći da je socijalna mimikrija kojoj su intelektualci, ali i većina ljudi koji na soci-

jalnoj lestvici zauzimaju neku poziciju izvan koje su zrno soli u okeanu, proizvod straha i totalitarizma. To bi možda bilo razumljivo objašnjenje da većina intelektualaca koji su zaštitu pred terorom potražili u obmani nisu, nakon što su uzroci terora otklonjeni, sebe smatrali i značajnim u otporu svrgnutoj vlasti i šta više, neretko i da im pripadaju pune zasluge da zauzmu vođstvo u novoj „paradigmi“. Takvi, postali su još opasniji za društvo nego dok su prikrivali istinu, jer neretko oni se ne poričući ulogu koju su igrali odriču odgovornosti i prihvatajući pokajanje zauzimaju nove važne ili još važnije profesionalne, političke i druge uloge. To pomalo liči na rusku narodnu pesmu o razbojniku koji se pritešnjen poterom, pokajao i odao monaškom životu!

Autoritarnom vođi odgovara, ako ne stanje anomalije, a ono bar slabih institucija jer u takvom socijalnom habitusu potreba za njegovom arbitražom je najveća. Prema Dirkemu to je «period vakuma u shvatanjima o društvenim vrednostima» koje traje sve dok se ne uspostavi sistem društvene kontrole. Do tada kritička misao nije poželjna, jer populizam, (Bašić: 2017; 149–150) propaganda, partokratija istinu prelamaju kroz „vođin“ kaleidoskop kroz koji što više gledamo – stvarnost nam je sve šarenija. Dok se ne zavrti u glavi.

LITERATURA

- Arent, Hana: (2008) *Izvori totalitarizma*, Beograd: Feministička izdavačka kuća.
- Krešić, Andrija: (1968) *Političko društvo i politička mitologija. Prilog kritici „Kulta ličnosti“* Beograd: Vuk Karadžić.
- Mandić, Blažo: (2017) *Tito neispričano*, Beograd: Službeni glasnik.
- Bašić, Goran (2017): „Multietnička društva i reakcionarni populizam“, u Lutovac, Zoran (ur.), *Populizam*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Fridman, Milton (2012): *Kapitalizam i sloboda*, Beograd: Službeni glasnik.
- Fukujama, Frensis (2007): *Građenje države*, Beograd: Filip Višnjić.
- Jakšić, Božidar (prir.) (2010): *Humanizam i kritičko mišljenje. Tako je govorio Andrija Krešić*, Beograd, Službeni glasnik – Res publica, edicija “Sve-doci epohe”.
- Maier, Hans; Rausch, Heinz & Denzer, Horst (prir.) (1998): *Klasici političkog mišljenja – od Lockeja do Maxa Webera*, I, II, Zagreb: Golden marketing.

Miloš, Česlav (2006): *Zarobljeni um*, Beograd: Paideia.
Nikoliš, Gojko (1981): *Korijeni, stablo, pavetina: memoari*, Zagreb: Liber.
Piketi, Toma (2015): *Kapital u XXI veku*, Novi Sad: Akademska knjiga.
Stanić, Veljko (2014): *Unutrašnji emigrant: političke ideje Milovana Đilasa 1954–1989*, Poznan: Poznanskie studia slawistyczne.

Брдар, Милан (2017): „Оправдање критике просветитељства: о могућности ослобођења друштвених наука од идеологије. Лични извештај“, у Башић, Горан и Рашевић, Мирјана, (ур.), *Укалупљивање или прекорачење граница. Друштвене науке у савременом добу*, Београд: Институт друштвених наука.